

# Alkotással a tanulásért

Sándor Éva életműve

**Tamás Katalin PhD** ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar

*A Fejlesztő Pedagógia 2019. 1-3. számában megjelent tanulmány újraközlése, a kiadó engedélyével*

## Absztrakt

Írásunk tisztelgés Sándor Éva előtt, aki a gyógypedagógia nagyhatású egyénisége. Gyógypedagógus, rajztanár, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar nyugalmazott docense. Munkássága lényege (a tőle kölcsönzött kifejezéssel) „művészettel a tanulásért”. Röviden ismertetjük szakmai életútját, kitérünk felsőoktatási és közoktatási tevékenységére. Bemutatjuk az általa kidolgozott képzőművészeti pedagógiai terápia néhány jellegzetességét. Szólunk az elmúlt évtizedek eredményeiről és a közeljövő feladatairól. Sándor Éva ma is aktívan dolgozik azon, hogy módszerét továbbadja, minél több gyereknek és felnőttnek segítsen az élethosszig tartó tanulásban – alkotással.

**Mottó:** „A tanulást legtöbbször félreértik. Az én meghatározásom szerint tanulni annyit tesz, mint felfedezni, mi lehetséges. Fel lehet fedezni azokat az eszközöket és módszereket, amelyekkel növekedni lehet és fejleszteni lehetőségeinket, valamint el lehet simítani életünk nehézségeit.” Fritz Perls

Írásom célja, hogy röviden bemutassa Sándor Éva (1. kép) gyógypedagógus, rajztanár, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar nyugalmazott docense munkásságát. Karizmatikus személyiség, hatása a gyógypedagógiára nagy jelentőségű, gyógypedagógus nemzedékeket oktatott, nevelt, formálta szemléletünket. Az általa létrehozott gyógypedagógiai innovációról, a képzőművészeti pedagógiai terápiáról e lap hasábjain is több

tanulmány jelent meg (Sándor, 2007, 2017; Schmidtné Balás, 2017; Gereben, 2017; Tamás, 2008, 2017). Ebben az írásban munkássága jelentőségét szeretném méltatni és munkatársaként bemutatni dilemmáinkat és feladatainkat is.

## Szakmai életútja

Sándor Éva 1969-ben végezte el a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolát, az akkori képzés szerinti három szakosként: a kötelező két szak („hibásbeszédűek, értelmi fogyatékosok”) mellett a „látási fogyatékosok” oktatására feljogosító gyógypedagógiai tanári oklevelet szerzett. Rajz szakos általános iskolai tanári oklevelét 1973-ban a Szegedi Tanárképző Főiskolán szerezte meg.

Szakmai életének három fő szála van, melyek szorosan egybefonódnak. 1969-től több mint negyven évet dolgozott a közoktatásban. Elsősorban az enyhén értelmi fogyatékosnak minősített gyermekek oktatásával foglalkozott, gyógypedagógusi tevékenységet végzett óvodás és előkészítő osztályos gyerekekkel majd rajzot tanított alsó és felső tagozaton. Tanterveket, tankönyveket, tankönyvi útmutatókat, kézikönyveket írt önállóan és társszerzőként, közoktatási szakértőként is dolgozott. Minden évfolyamra kidolgozta a kisegítő iskolai rajztanítás nevelési és oktatási tervét 1980-1982-ben. Részt vett a *Korrektív célú integratív hatásrendszer kísérleti programja* kutatásban, melyben gyógypedagógus kollégáival komplex művészeti nevelési programot dolgozott ki 1-3. osztályos



1. kép: Sándor Éva a Van Helyed stúdió kiállítás megnyitóján, 2019. június 21.

tályos enyhén értelmi fogyatékos gyermekek neveléséhez (Lévai, Salné Lengyel, Sándor, & Urbánné Varga, 1990). Ez az iskolakísérlet az ország különböző pontjain három iskolában zajlott, a gyerekek nagy lelkesedéssel és látványos eredménnyel tanultak, nem véletlen, hogy erre a kutatásra a beszédes *örömiskola* kifejezéssel hivatkozik a szakma. Sajnos nem lett folytatása.

Sándor Éva 1975-től csaknem negyven évig tanított a „Bárczin”, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán majd az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karán, kezdetben az Oligofrénpedagógiai Tanszéken, majd az Általános Gyógypedagógiai Tanszéken. Vizuális alkotó jellegű tantárgyak sorát dolgozta ki, gyógy-



2. kép: Kezdő rítus – uzsonna.

pedagógus nemzedékeket oktatott, vett rá az alkotó munkára, önálló gondolkodásra, formálta szemléletüket. A közoktatás szintereit összekapcsolta a felsőoktatással, hallgatóinak lehetőséget adott, hogy segítőként részt vehessenek gyermekcsoportokban.

A harmadik fontos szál a kutatás volt, melynek eredményeként megalkotta és elterjesztette a nevével fémjelzett képzőművészeti pedagógiai terápiát. Ez egyaránt kötődik a felsőoktatáshoz és a közoktatáshoz. A gyógypedagógiát és a felsőoktatást megújító törekvésekkel összhangban egy nagy kutatás részeként (FEFA: Felzárkózás az Európai Felsőoktatáshoz Alap) dolgozták ki 1992 és 1995 között a képzőművészeti pedagógiai terápiát (Sándor & Horváth, 1995). A kutatás célja elsősorban olyan (gyakorlatban használható) terápiás módszer kidolgozása volt, amely alkalmas szociálisan hátrányos helyzetű és tanulási korlátozottsággal élő gyermekek tanulásának segítésére.

A rendszerváltozás utáni nyitottabb szellemi légkörben lehetőség nyílt külföldi vendégprofesszoroktól tanulni: így Karl-Heinz Menzen, Diane Waller és Eva Mees-Christeller volt hatással Sándor Éva munkásságára. A magyar kutatások közül ösztönzőleg hatottak rá Székácsné Vida Mária kutatásai a komplex művé-

szeti nevelésről, benne a mozgás különleges összekötő szerepéről (Székácsné Vida, 1980). A képi kifejezés feszültségoldó, élményfeldolgozó hatásával kapcsolatban Gerő Zsuzsa gyermekrajz kutatásai adtak impulzust munkájához, aki szoros összefüggést talált a gyermekrajzok esztétikuma és a rajzolás során feldolgozott élmény emocionális csomópontjai között, bemutatva és elemelve a kép születése során megjelenő elaborációs mechanizmusokat (Gerő, 1974 | 2003). Sándor Éva a terápiás szemléletet és a fejlődéslélektani, gyógypedagógiai és vizuális nevelési tudást kapcsolta össze a (mai terminológiával) intellektuális képességzavart mutató gyermekek oktatásában szerzett több évtizedes tapasztalatával. Az eredmény olyan rendszer kidolgozása volt, amely a vizuális nevelés eszközeivel segíti a tanulásban akadályozott gyermekek személyiségfejlődését és tanulását.

Két különböző életkorú, akkori terminológiával állami gondozott, enyhén értelmi fogyatékosnak diagnosztizált gyerekcsoporttal dolgoztak. A kutatócsoport részletes megfigyelési jegyzőkönyvet vezetett a gyermekekről és a csoporttörténekekről, filmen is dokumentálták a foglalkozásokon történeteket. A kutatás pszichológus szakértője Klaniczay Sára klinikai szakpszichológus volt, aki a foglalkozásokon is

jelen volt megfigyelőként, és azon örködött, hogy mind célkitűzéseiben mind megvalósulásában a gyógypedagógusi kompetenciahatárokra belül maradjon a módszer. Szakértelmével biztosította annak az érzékeny határnak megtartását, ami elhatárolja a művészeti pszichoterápiától, elkerülve a szimbólumok elemzését. Kár, hogy nem maradtak fenn a kutatás jegyzőkönyvei, mert ezek elemzése a mai technikai adottságokkal (például számítógépes tartalomelemző szoftverekkel) izgalmas adalékokkal szolgálna.

Sándor Éva módszerének elnevezése kérdéseket vet fel, erről például a *Gyógyító pedagógia* kötetben írt tanulmányában töpreng létrehozója (Sándor É., 2004). Kérdést vet fel a *képzőművészeti* kifejezés (művészet-e, vizuális művészetként kell-e nevezni inkább); töprengésre ad okot a *pedagógiai* terápia elnevezés – ez a kifejezés azóta beépült a terminológiába, pedagógiai eszközökkel végzett terápiás munkaként. Manapság talán a legtöbb fejtörést a *terápia* szó okozza. Felmerül, hogy lehet-e, indokolt-e terápiának nevezni? Dilemmát jelentenek a terápia szóhoz kapcsolódó konnotációk (orvosi terápia, pszichoterápia, medikális modell), a kompetencia-kérdések; a tudományosság, hatékonyság kérdései. Bizonyítékokon alapul-e az adott eljárás használata, végeztek-e hatásvizsgálatot? Ezek ma (úgy tűnik) szigorúbb elbírálás alá esnek, mint a kilencvenes években.

A 20. század utolsó évtizedeiben a gyógypedagógiai tevékenység elemei és dimenziói jelentősen bővültek (Gordosné Szabó, 2004). Az 1980-as évektől az oktatási célokra túl a gyógypedagógiában nagyobb hangsúlyt kaptak az egyéni, individuális fejlesztő habilitációs és rehabilitációs (terápiás) eljárások és a speciális iskolákra kívüli szintek valamint az iskoláskor előtti és utáni életkorok szükségletei. Elterjedtek olyan, pszichológiai tudást (de nem feltétlenül pszichológusi végzettséget) igénylő pszichológiai



módszerek, „kötött metodikájú terápiák” a gyógypedagógusi munkában, melyeknél a személyiség mélyreható elemzése nélkül érhető el kedvező hatás (Jászberényi, 2004; Gereben, 2017). Ehhez az igényhez kapcsolódott a gyógypedagógus-képzés reformtanterve is 1992-től, amely a tanári szerepeken kívül a terapeuta szerepkör irányába mutatott, elkülönítve a tanár és terapeuta kompetenciákat; ezt a szakképzettség megnevezésében is kifejezve (Lányiné Engelmayer, 2004). (Ez egészen a bolognai rendszer bevezetéséig így volt).

Ebbe az áramlatba illeszkedett Sándor Éva kutatása is, amely olyan módszertan kidolgozását jelentette, amely pedagógiai módszerekkel segíti hozzá a tanulókat az őket ért negatív élmények (esetükben például a legfájóbb trauma az anyavesztés) feldolgozását, és ezáltal magatartási viselkedési feltűnőségük csökkenését. Nem kisebb cél volt a tanulásban akadályozottság problémakörének ismeretében a tanulási képességrendszer fejlesztése. Keletkezése idején természetes volt a terápia elnevezés, megkockáztatom, hogy nagyobb konszenzus volt az értelmezésben. A gyógypedagógiai fejlesztő eljárásokkal kapcsolatban nem állunk jól a tudományos megalapozottsággal (Illyés, 2004), esetünkben sem történt hatékonyságvizsgálat.

### Sándor Éva koncepciójának néhány jellegzetessége

Sándor Éva munkájának egyik alapvetése, hogy *alkotáson* keresztül történik a személyiség fejlesztése és a képességfejlesztés. Olyan alkotói folyamatot kínál, amely a teljes személyiséget megmozgatja, érzelmi bevonódást tesz lehetővé, ezáltal motiváló, önfejlesztő (ahogy Sándor Éva nevezi *öngyógyító*) folyamatokat indukál a gyermekben. A foglalkozások tevékenységtartalma elsősorban az életkorhoz igazodik. A kisgyerek számára a spontán alkotás lehetőségét nyújtja, amely a képi átfordítás feszültsége révén élményfeldolgozó, elaborációs hatású lehet. A nagyobb gyerekek, felnőttek munkáját is az alkotás jellemzi, a módszertan lényege a valamely *fejlesztési célhoz kapcsolódó alkotás* kiprovokálása. Az alkotáson ebben az összefüggésben elsősorban magát a folyamatot értjük, ahol az elmélyült munka során megszülető kép érzelmileg és gondolatilag kapcsolódik alkotója belső világához. Érzelmi bevonódás (pozitív és negatív érzelmek, esztétikum átélése), megtorpanások és sokszor katarzis jellemzi. Másrészt jelenti magát a művet is, ami esztétikai minőség, a tága értelmezett művészet része.

Mivel a képalkotás, vizuális művészeti munka az alkotó belső világával van kapcsolatban (még

egy egyszerű gyermekrajz vagy valamely feladat során készült kép is), ezért óvatosságot igényel a vele bármilyen minőségben kapcsolatba kerülő személytől. Az alkotó ember (bármilyen életkorú is), sérülékeny és sebezhető. A gyerekrajz eredendően közlő, elmesélő, elbeszélő hangsúlyú kommunikációs eszköz, ezért nagyon komolyan kell vennünk az alkotói szándékot (Kárpáti, 2001). Sokszor életre szóló negatív hatást, alkalmatlanságérzést vált ki egy-egy mű félreértelmezése, leszólása a gyermekkorban, gondolkodjunk Saint-Exupéry kalapnak nézett óriáskigyójára, de ilyenekről számol be a híres művészetterapeuta Malchiodi is (Malchiodi, 2003). Oktatási gyakorlatunkban magunk is tapasztaljuk hallgatóink szorongását, akik hasonló élményekről számolnak be, melyek során a környezet reakciójából kiolvasták, hogy „*nem tudnak rajzolni*”.

Sándor Éva felépített rendszere végigvezeti a gyereket felnőtté válás útján, levéve az ábrázolás felelősségét a válláról. Kísérletezés történik foltokkal, színekkel, formákkal, különböző anyagokkal, eszközökkel – a gyermek vagy felnőtt rácsodálkozhat a színkeveredésre, formák spontán alakulására. Óriási élmény az alkotásban látható eredmény, ami sokszor sokkal jobb, szebb, érdekesebb lesz, mint terveztük, és mint remélni mertük. A vizes alapú festés ezért jelentős, hiszen az összemosódások, színátmenetek új minőséget hoznak létre. A megvalósuló alkotás öröm, nagy énerőt ad, az önbizalmat növeli. Az alkotói folyamat azonban nem feltétlenül folyamatos boldogság. Sokszor nehéz a kreatív folyamatot jellemző megakadások elviselése is. Ezekhez a küzdelmekhez bátorság kell és biztonságérzet. A biztonság alapvető, mind fizikailag (ezt szolgálja a védő tér), mind lelkileg (erről a terápia vezetője a *védő személy* gondoskodik). Zavartalan, sürgetés nélküli támogató légkör kell ahhoz, hogy az alkotás kalandját átélje az ember. Kompetenciakérdések, etikai kérdések is felmerülnek. A gyógypedagógus, pedagógus nem



3. kép: Ráhangoló játékok



lépheti át kompetenciahatárait. Nem lehet cél a lélektani elemző munka. Illés Anikó a közoktatásban használt terápiás módszerekkel kapcsolatban kiemeli, hogy a problémafeldolgozás megfelelő (nem túl mély) szinten tartásához pszichológiai tudásra, gyakorlatra van szükség (Illés, 2009).

Lényeges a *gyermekközpontú* szemlélet, a terápiás rendszer minden eleme a feltétel nélküli elfogadást és szeretetet sugározza a résztvevők felé. Ez adja a biztonságérzetet számukra, ami lehetővé teszi a kísérletezést, az új utak kipróbálását. A foglalkozások kötött keretek között történnek, kezdő rítusként a közös uzsonnázás vált be (2. kép). Ezt követi a bevonódást célzó ráhangoló játék (3. kép), majd az alkotó munka (4. 5. 6. 7. kép). Itt tér ki arra a fontos követelményre, hogy ehhez a munkához jó minőségű alapanyagokra, jó minőségű papírra és jól működő festékekre, ecsetekre, krétákra van szükség.

A foglalkozásokon sokféle méretben dolgoznak, időnként *óriási méretű* papírokra is festenek a gyerekek (4. 5. 6. kép). Egészen különleges élmény az óriási felület, ami természetes módon kapcsolódik a gyerekek világához, mozgásfejlődéséhez. Visszautalok arra, hogy Sándor Éva az óvodás gyerekek nevelésével kezdte pályáját, akik számára kényelmes testhelyzet, hogy a földön ülve, kuporogva sőt fekvve játszanak, szeretnek így rajzolni festeni is. Felszabadítónak, emellett fejlesztőnek bizonyult a nagy méret az iskolásokkal végzett munkában is.

Tervezett, de nem programozott munka folyik a csoportokkal. A terápia lényegéhez tartozik a folyamat megtervezése, monitorozása; de a tapasztalatok, eredmények nyomán a csoport és az egyes gyermekek igényei szerinti változtatások, módosítások is. A kliensek szempontjából nagyfokú *szabadság* jellemzi, ami a terápia vezetőjétől sokoldalú,



4. kép: Szabad festés

sokrétű, differenciált tervezést kíván, többféle variációval. Ehhez szükség van a gyógypedagógiai tudáson felül a vizuális nyelv, vizuális kommunikáció ismeretére. A módszer erőssége, hogy sokoldalú



5. kép: Nagyméretű közös kép készítése



differentiálást tesz lehetővé. Jellemző az egyes gyermekek sajátosságai (életkor, fejlődési szint), vonzódásai, örömei és nehézségei, egyénisége szerint differenciált munka. Előfordulhat, hogy egy hat fős csoport mindegyike más-más nehézségi szinten vagy más technikával dolgozik a közös témán. Ehhez meg kell ismerni a gyerekeket, ez a terápiát végző személy fontos feladata, megfigyelés, elemző munka révén. A differenciálásra kiváló lehetőséget ad a vizuális kommunikáció eszköztára.

### Eredmények, feladatok

Sándor Éva módszere a gyógypedagógia jelentős innovációja. Néhány eredmény, a teljesség igénye nélkül. Az elmúlt évtizedekben Sándor Éva képzőművészeti pedagógiai terápiája a gyógypedagógusképzés részét képezte és képezi ma is, a

gyógypedagógusok módszertani repertoárjának részeként. Kidolgozója akkreditált százhusz órás pedagógus-továbbképzésén számos gyógypedagógust és pedagógust képezett ki a foglalkozások vezetésére. Vannak olyan gyógypedagógiai intézmények, amelyek pedagógiai programjában szerepel a módszer a gyermekek egyéni fejlesztési folyamata részeként. Sándor Éva terápiájának alkalmazási köre mind a kliensek speciális szükségletei mind életkora szempontjából kibővült, így a tanulásban akadályozott iskolás gyermekeken túl például neurotikus gyerekekkel, értelmileg akadályozott iskolásokkal, autista gyerekekkel, kisgyermekkel (Sándor, 2003, 2007; Tamás, 2010) folyt munka. A speciális szükségletű felnőttekkel is sikeresen alkalmazták, például intellektuális képességzavart mutató felnőttekkel (Tamás,

2017; Lurcza, 2017), magas támogatási szükségletű személyekkel (Sándor K., 2018) emellett afáziás betegek rehabilitációjában a logopédiai terápia kiegészítéseképpen (Örley, 2013).

Sándor Éva munkásságának egy része dokumentálva van, prezentációkkal, képzési anyagokkal, fotósorozatokkal, filmekkel. Sürgető feladatunk ezek rendszerezése, archiválása, megóvása, különös tekintettel arra, hogy a hordozó anyagok (pl. videokazetták) tönkremenése miatt idővel lejátszhatatlanná válnak. A gyógypedagógia tudomány szempontjából fontosnak tartom a gazdag gyakorlati tapasztalati anyag tudományos feldolgozását. Ennek egy része kutatható archívum létrehozása, más része a hatásosság tudományos igazolása irányába mutat.



6. kép: Fejlesztő feladat – nagy méretben



7. kép: Belelátós gyakorlat cseppkőfotó alapján

Sándor Éva terápiája a gyógypedagógia, a művészetpedagógia és művészeti terápia közös metszetén található. Megalkotója jelenleg is a tudásanyag logikus rendszerbe foglalásán munkálkodik, hogy abban megjelenjen a vizuális kommunikáció logikája, összefüggésben a gyógypedagógiai tudással (a képességek rendszeréről és fejlesztési módjairól), valamint a terápiás szemlélet, pszichológiai tudás. Sokrétű munkásságának dokumentációját rendezi, próbálja egységes rendszerbe foglalni. Emellett újabb kihívásokat is vállalt, legújabbban képzésfejlesztési és gyakorlati munkát végez Bódis Kriszta *Van Helyed* rendszerében a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok érdekében. Nemrég pazar kiállításon mutatták be tanítványai alkotásait (1. kép). Sándor Éva minden filmjéből, megnyilatkozásából árad az őszinte érdeklődés, megbecsülés és tisztelet kliensei, munkatársai, tanítványai iránt. Feltétel nélküli elfogadással, koncentrált figyelemmel helyezkedik bele a másik személy nézőpontjába. Köszönjük, hogy vele dolgozhatunk, sok erőt és jó egészséget kívánunk további munkájához!

## Irodalom

Gereben Ferencné (2017). A művészetterápia alkalmazásának általános kérdései. *Fejlesztő Pedagógia*, 1-2, 12-18.

Gerő Zsuzsa (1974|2003). *A gyermekrajzok esztétikuma*. Budapest: Flaccus Kiadó.

Gordosné Szabó Anna (2004). A hagyományait megőrizve megújult magyar gyógypedagógiai tevékenység. In A. Gordosné Szabó (Szerk.), *Gyógyító pedagógia* (old.: 11-18). Budapest: Medicina Kiadói Rt.

Illés Anikó (2009). Művészetterápia a közoktatásban: elméleti lehetőségek és etikai megfontolások. *Új Pedagógiai Szemle*, 5-6, 233-240.

Illyés Sándor (2004). Tudomány és gyakorlat a gyógypedagógiában. In A. Gordosné Szabó (Szerk.), *Gyógyító*

*pedagógia* (old.: 55-70). Budapest: Medicina Kiadói Rt.

Jászberényi Márta (2004). Gyógypedagógiai terápiák és szupervízió. In A. Gordosné Szabó (Szerk.), *Gyógyító pedagógia. Nevelés és terápia*. (old.: 115-130). Budapest: Medicina kiadói Rt.

Kárpáti Andrea (2001). A gyermekrajzok szimbólumvilága. In B. Csapó, & T. Vidákovich (szerk.), *Neveléstudomány az ezredfordulón* (old.: 193-205). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Lányiné Engelmayer Ágnes (2004). Gyógypedagógia és terápia. In A. Gordosné Szabó (Szerk.), *Gyógyító pedagógia* (old.: 71-86). Budapest: Medicina Kiadói Rt.

Lévai Judit, Salné Lengyel Mária, Sándor Éva, & Urbánné Varga Katalin (1990). *A korrektív célú integratív hatásrendszer kísérleti programja (örömkola). Tananyag feldolgozási javaslat 1-3 osztályos enyhén értelmi fogyatékos gyermekek neveléséhez*. Budapest: Országos Pedagógiai Intézet.

Malchiodi, C. A. (2003). *A gyermekrajzok megértése*. Budapest: Animula.

Őrley Zita. (2013). A színek születése. Képzőművészeti pedagógiai terápia a rehabilitációban. *Rehabilitáció*, 3, 136.

Sándor Éva (Szerk.). (2003). *Az én házam és a te házad*. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.

Sándor Éva (2004). Személyiségfejlesztés művészettel (gyógyító pedagógiai művészeti terápia). In A. Gordosné Szabó (Szerk.), *Gyógyító pedagógia. Nevelés és terápia* (old.: 495-518). Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt.

Sándor Éva (2006). *Fejlesztés művészettel*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.

Sándor Éva (2007). Sárkányok, boszorkányok és a „kis bohóc”. *Fejlesztő Pedagógia*, 1, 54-60.

Sándor Éva (2017). Képzőművészeti pedagógiai terápia. *Fejlesztő Pedagógia*, 1-2, 26-33.

Sándor Éva & Horváth Péter (1995). *Képzőművészeti pedagógiai terápia*. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.

Sándor Katalin (2018). A „szabadság varázslata” – speciális szükségletű személyek joga az alkotáshoz és a tehetséghez. In A. Belovári, A. Benecéné Fekete, & B. Nagyházi (szerk.), *11. Képzés és Gyakorlat. Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia : A tekintély mámore és a szabadság varázslata. Válaszutak a pedagógiai elméletképzésben és a gyakorlatban* (old.: 16). Kaposvár: Kaposvári Egyetem.

Schmidtné Balás Eszter (2017). „Látlak, hallak, énekellek”. *Fejlesztő Pedagógia*, 1-2, 44-53.

Székácsné Vida Mária (1980). *A művészeti nevelés hatásrendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tamás Katalin (2008). Nonverbális terápia - verbális fejlődés. A vizuális művészeti pedagógiai terápia. *Fejlesztő pedagógia*, 2., 32-36.

Tamás Katalin (2017). „A színek olyanok, amilyen én vagyok” Egy fiatalember vallomása az alkotásról. *Fejlesztő Pedagógia*, 1-2, 98-102.